

Жывое палатно полацкай гісторыі

Погляд на міфы і легенды на падставе артэфактаў

Сярод старажытных гарадоў, што існуюць на беларускіх землях, менавіта з Полацкам звязана найбольшая колькасць легенд і міфаў. Напрыклад, некаторыя вучоныя выказваюць думкі, што ў даўніну так называўся зусім непрыкметны прыгарад Ноўгарада. Нават і асобныя беларускія вучоныя сумняваліся ў існаванні Полацка «да Рагвалода»... Меркаванні савецкіх даследчыкаў і сучасных наконт таго, як праходзіў шлях «з варагаў у грэкі», таксама не супадаюць. Існуюць белыя плямы і ў полацкай гісторыі іншых стагоддзяў: да нашага часу жыве легенда, што пад усёй тэрыторыяй Полаччыны пракладзена сетка лабірынтаў, храмы і замкі злучаюць падземныя хады, па якіх магчыма прайсці аж на пад рэчышчамі Дзвіны і Дняпра. У чарговай публікацыі цыкла «З пункту гледжання навукі» паспрабуем разабрацца з дапамогай вучоных-археолагаў, дзе легенды і міфы, а дзе жывая гісторыя, падмацаваная здабытымі артэфактамі.

Знаходкі ўраджаюць

Дзякуючы археалогіі, гістарычная навука мае магчымасць пастаянна ўзбагачаць веды пра мінулае. Археалагічнае вывучэнне Полацка – сталіцы першай дзяржавы на беларускіх землях, якое вядзецца ў нашай краіне па дзяржаўных праграмах навуковых даследаванняў восьмы год, дало магчымасць раскрыць механізм ператварэння горада з летапіснага «града» ў развіты сацыяльна-эканамічны цэнтр Усходняй Еўропы Сярэднявекі і Новага часу. Вучоныя сцвярджаюць, што менавіта гістарычнае развіццё Полацка і Полацкай зямлі абумовіла фарміраванне сучаснай мадэлі нацыянальнай дзяржаўнасці, прадвызначыла своеасаблівасць працэсаў генезісу беларускай нацыі.

Адбіткі дзейнасці многіх пакаленняў палачан, сотняў тысяч жыхароў старажытнага горада захаваліся ў культурным пласце Полацка ў выглядзе матэрыяльных рэшткаў. Рухомыя і нерухомыя артэфакты, біялагічныя і неарганічныя рэшт-

кі з'яўляюцца важнейшымі гістарычнымі крыніцамі, аб'ектам вывучэння не адным пакаленнем археолагаў і антрапологаў. Зразумела, што такая мэтанакіраваная праца дазволіла даследаваць і міфы, звязаныя з гісторыяй існавання старажытнага Полацка і жыццём тагачасных жыхароў. Тым больш што некаторыя з міфаў усплываюць сапраўды нечакана. Узяць хаця б гісторыю з так званым расонскім ідалам.

– Я чалавек цвярозага розуму, – гаворыць загадчык Цэнтра археалогіі і старажытнай гісторыі Беларусі Інстытута гісторыі НАН Беларусі прафесар, доктар гістарычных навук Вольга Мікалаеўна Ляўко, – таму абапіраюся на факты, а не на выдумкі. Інакш кажучы, заўсёды аддаю перавагу гістарычным крыніцам ці археалагічным артэфактам. Што тычыцца гэтага драўлянага ідала, якога выпадкова дасталі дайверы з ракі, многім спачатку вельмі хацелася паверыць у сенсацыйную знаходку. Мяне нават у інтэрнэце атакавалі пытаннямі, як мы захоўваем нашу спадчыну, беражом суд – «унікальнага ідала X стагоддзя».

Але тут перш-наперш трэба было разабрацца, адкуль гэтая знаходка, пакуль укрытая не столькі пацінай гісторыі, колькі налётам домыслаў. Захаваць «артэфакт» дапамагалі нашы біяхімікі, якія апрацавалі яго спецыяльнымі растворамі. Падключыліся да даследаванняў і спецыялісты па дэндрахраналогіі з Інстытута эксперыментальнай батанікі НАН Беларусі. Пакуль высвятлялася, якога ж стагоддзя знаходка, я таксама вывучала «гістарычны экспанат» і была разгублена, убачыўшы на галаве ў ідала выразныя сляды пілы. Якое ж гэта X стагоддзе? Аналізы не толькі айчынных навукоўцаў, але і спецыялістаў з Вялікабрытаніі і Германіі пацвердзілі, што аб старажытнай гісторыі гаворка не ідзе, бо гэты «ідал» – недаапрацаваная карчага, недзе 1990-х гадоў. Спецыяліст па дэндрахраналогіі паехаў туды, дзе знайшлі так звананага ідала. Ён прывёз фатаграфіі алеі, упрыгожанай скульптурамі з дрэва, на беразе ракі Дрысы, непадалёк ад вёскі Расоны. Магчыма, мясцоваму майстру гэты корч не падышоў для работы і ён яго адклаў убок. Пазней нейкім чынам корч апынуўся ў вадзе і, дзякуючы народнай пагалосцы, стаў не драўлянай скульптурай, вырабленай у XXI стагоддзі, а ідалам X стагоддзя. Вось так з’явіўся і разбіўся аб рэаліі чарговы міф.

У 2012 годзе выйшаў зборнік, прысвечаны 1150-годдзю Полацка, у якім быў змешчаны навуковы артыкул з важкімі доказамі сучаснасці «расонскага ідала».

На думку Вольгі Ляўко, больш цікавыя і сапраўдныя артэфакты, якія заслугоўваюць увагі, знойдзены падчас археалагічных раскопак Полацка. Так, у мінулым годзе гісторык Дзяніс Дук з калегамі-археалагамі з Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і Дзяржаўнага Эрмітажа (Санкт-Пецярбург) пры даследаванні Спаса-Еўфрасіннеўскага храма знайшоў пячатку, як мяркуецца, Еўфрасінні Полацкай. Вольга Мікалаеўна лічыць, што гэты артэфакт можа праліць святло на наша мінулае. Цікава, каму ў сапраўднасці належала пячатка (тут ёсць розныя версіі), і для якіх дакументаў яна

выкарыстоўвалася – толькі царкоўных альбо і дзяржаўных таксама.

– Так, тут сапраўды цікавая гісторыя, – пацвярджае прарэктар па вучэбнай рабоце Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта прафесар, доктар гістарычных навук Дзяніс Уладзіміравіч Дук. – Доўгі час лічылася, што пячатка Еўфрасінні Полацкай была знойдзена ў Ноўгарадзе. Але і ў Полацку ў час раскопак археалагам Сяргеем Васілевічам Тарасавым у Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры ў 1998 годзе была знойдзена цікавая пячатка. Частка надпісу на ёй чыталася як «помзі рабе сваёй». Сяргей Васілевіч зразумеў, што пячатка належала жанчыне, але якой? На той час наяўнасць наўгародскай пячаткі Еўфрасінні як быццам бы сведчыла аб тым, што полацкай знаходкай валодала іншая жанчына, магчыма, родная сястра Еўфрасінні – Еўдакія. Аднак сам факт, што ігумення манастыра Еўфрасіння мела сваю пячатку нароўні з князямі і епіскапамі, ужо вельмі неардынарны. А тут яшчэ і сястра! Але ўсё стала на свае месцы, калі падчас раскопак у 2015 годзе намі была выяўлена сапраўдная пячатка Еўфрасінні Полацкай. Поўны надпіс «Божа, помзі рабе сваёй Еўфросіні» быў аналагічны надпісу на пячатцы, знойдзенай у 1998 годзе. А што ў такім выпадку рабіць з наўгародскай

▲ У час раскопак на старажытным Полацкім (Рагвалодавым) гарадзішчы ў 2007 годзе было выяўлена, што людзі ўпершыню пасяліліся на месцы Полацка ў пачатку I тысячагоддзя да н.э.

▲ Пячатка Еўфрасінні Полацкай

знаходкай? Справа ў тым, што ў некаторых даследчыкаў былі сумненні ў прыналежнасці менавіта гэтай пячаткі да справаводства Еўфрасінні Полацкай, і цяпер стала зразумела: наўгародская замацоўвала дакументы галіцкай княжны XII стагоддзя Еўфрасінні Яраслаўны (гэтая постаць адлюстравана ў «Слове пра паход Ігаравы» ў вобразе вернай жонкі Яраслаўны, якая аплаквае свайго мужа).

Скарбы ўдакладняюць мінулае

Калі мы звяртаемся да археалагічных даследаванняў, нельга абысці тэму асабліва каштоўных здабыткаў – скарбаў. Некаторыя папоўнілі ўжо экспазіцыі музеяў. Але на тэрыторыі Беларусі іх яшчэ схавана нямала.

Кожная рэч, знойдзеная ў зямлі, дае нітакчу да ведаў аб новай з’яве, паўсядзённым жыцці нашых продкаў і тым, што для іх было на самай справе каштоўным, лічыць Вольга Ляўко. На яе думку, цяжка ўявіць нейкую заканамернасць адкрыцця скарбаў. Сярэбраныя манеты з першага скарбу, які ёй давалося адшукаць, спачатку знайшлі мясцовыя хлопчыкі пасля таго як коўш экскаватара прайшоўся па дне ракі ў час актыўнай кампаніі па меліярацыі. Адбылося гэта ў 1975 годзе. Вольга Мікалаеўна тады толькі вярнулася са сваім навуковым кіраўніком Леанідам

Давыдавічам Побалем з экспедыцыі – раскопак паселішча VI–VIII стагоддзя побач з вёскай Тайманава Магілёўскай вобласці. Калі археолагі дабраліся ў Камянецкі раён Брэсцкай вобласці, дзе быў знойдзены скарб, яго, як кажуць, і след прастыў. Літаральна за два дні манеты разышліся па нумізматах-аматарах і часткова аселі ў прыватных калекцыях. Некаторыя манеты забралі сабе мясцовыя жыхары, але потым, убачыўшы археолагаў разам з міліцыяй, вярнулі спецыялістам.

Даследаванні скарбу паказалі, што ён складаецца з рымскіх манет, частку з іх сёння можна ўбачыць у Музеі старажытнай беларускай культуры.

У Полацку на стадыёне ў 1984 годзе знайшлі залаты скарб. Прычым адбылося гэта пры даволі дзіўных абставінах: праводзілася ўборка тэрыторыі, паскрэблі граблямі і ўбачылі старажытныя ўпрыгожанні X–XI стагоддзяў: фрагмент шыйнай грыўні, кавалачкі бранзалета і г.д. Але ў асноўным усе прадметы ўяўлялі сабой залаты лом. Інакш кажучы, быў знойдзены «скарб ювеліра» – рамесніка, які збіраў абломкі вырабаў з каляровых металаў, каб потым зрабіць каштоўныя модныя рэчы. Цяпер гэтыя знаходкі захоўваюцца ў Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеі-запаведніку.

У 2016 годзе у час раскопак спецыялістамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі паселішча Кардон на правым беразе Заходняй Дзвіны ў Шумілінскім раёне, паміж Полацкам і Віцебскам, у культурным слоі было выяўлена каля 600 невялічкіх, частка якіх з серабра і бронзы, рэчаў (індывідуальных знаходак), у тым ліку 30 гірак, шалі, крыжы, скроневае кальцо, каралі, спражкі, накладкі на паясы, конскую зброю, манеты (каля паўсотні арабскіх дырхемаў і іх кавалкаў, візантыйскія і булгарскія грошы). Былі знойдзены таксама ўнікальныя рымскія манеты, якія датуюцца 79 годам, калі адбылося вывяржэнне Везувія, і 164 годам нашай эры.

– Цікава, наколькі разнастайныя «біяграфіі» знойдзеных манет IX–X стагоддзяў, – адзначыла В. Ляўко. – Сярэбра-

▼ Полацкі скарб

ная руднічная чаканка з Афганістана, манеты візантыйскія і Волжскай Булгарыі, арабскія дырхемы, манеты з правінцыі Рымскай імперыі (магчыма з Сірыі). І знойдзена гэта ўсё ў Беларускам Падзвінні, у культурным пласце каля 40 сантыметраў, амаль на паверхні.

Так ці інакш, артэфакты сведчаць аб тым, што паблізу Полацка, літаральна ў 40–50 кіламетрах, на тэрыторыі ў некалькі гектараў сфарміравалася гандлёвае паселішча. Сюды прывозілі іншаземны тавар і часткова мянялі на мясцовы – пушніну, мёд, воск. Вельмі важна тое, як адзначае В. Ляўко, што адбывалася гэтакі ў часы ўмацавання Полацка, як і Ноўгарада, у якасці раннедзяржаўных цэнтраў. Як бачым, на нашай тэрыторыі і ў далёкім мінулым ішло актыўнае жыццё, ужо ў IX стагоддзі тут развівалася інтэнсіўная гандлёва-эканамічная дзейнасць.

Такім чынам, меркаванне некаторых навукоўцаў, што першапачаткова Полацк быў прыгарадам Ноўгарада, – беспадстаўнае. Не магло быць гэтага па адной проста прычыне: у 862 годзе Ноўгарада яшчэ не існавала.

– У той час Рурык быў запрошаны кааліцыяй славянскіх і фіна-ўгорскіх плямёнаў і сеў княжыць спачатку ў Ладаге, а пасля на так званым Рурыкавым гарадзішчы каля будучага Ноўгарада, – адзначае Д. Дук. – Сам Ноўгарад («Новы горад») у параўнанні са «старым» – Рурыкавым гарадзішчам) узнік толькі ў другой палове XI стагоддзя. Паводле сцісллага паведамлення летапісца, Рурык у 862 годзе «раздаваў грады» сваім васалам («мужам»), аднаму з іх дастаўся Полацк. Летапіс не называе імя гэтага «мужа», дагэтуль незразумелы сэнс слова «раздаў», і не вядома, ці існавалі сапраўды гэтыя «мужы». Расійскія археолагі адразу пасля выхаду ў 1975 годзе кнігі знакамітага беларускага археолага Георгія Васілевіча Штыхава «Древний Полоцк» выказалі думку, што ў Полацку няма археалагічных доказаў існавання культурных напластаванняў гэтага часу. Шэраг беларускіх даследчыкаў развілі гэты тэзіс і таксама засумняваліся

ў існаванні Полацка «да Рагвалода». Але ж нашы сумесна са спецыялістамі з Інстытута гісторыі НАН Беларусі археалагічныя раскопкі на Рагвалодавым гарадзішчы ў 2000-х гадах далі адназначны адказ: Полацк не толькі існаваў у IX стагоддзі, больш таго, матэрыяльныя сведчанні прысутнасці крывічоў на полацкім гарадзішчы і паселішчы каля яго, якія актыўна садзейнічалі развіццю Полацка як цэнтра княжання палачан, датуюцца 780-мі гадамі! А, пачынаючы з VII стагоддзя да нашай эры, на полацкім гарадзішчы жылі балты – насельніцтва археалагічных культур жалезнага веку. І гэтыя археалагічныя адкрыцці дазволілі па-новаму паглядзець на ўсю полацкую гісторыю. Напрыклад, мы нідзе не знайшлі слядоў ваеннага супрацьстаяння, якім магло суправаджацца з'яўленне славян на землях балтаў. Можна казаць, што на Полацкіх землях працэс рассялення славян насіў мірны характар і два этнасы доўгі час суіснавалі.

Даследчыкі адзначаюць яшчэ адзін важны факт: Полацк у XI стагоддзі становіцца не проста вялікім, але і найбуйнейшым горадам на тэрыторыі ўсходнеславянскіх зямель. Плошча яго была роўная 200 гектарам, у той час як Ноўгарад у канцы XI стагоддзя займаў каля 60 гектараў, Кіеў – 120 гектараў! Паспяховыя для палачан ваенныя паходы Брачыслава Ізяславіча і Усяслава Брачыславіча на Ноўгарад сведчаць аб магутным ваенным патэнцыяле полацкіх князёў у гэты час. Сафійскі сабор у Полацку ўпрыгожвалі званы, здабытыя Усяславам у якасці графея з наўгародскага аднайменнага сабора.

Вольга Ляўко дадае, што, дзякуючы вывучэнню паселішча ў Кардоне, археолагі могуць ужо ўпэўнена сцвярджаць: фарміраванне шляху «з варагаў у грэкі» праходзіла праз Віцебскае Падзвінне. Пацвярджаннем таму могуць служыць шэсць манетных скарбаў, знойдзеных толькі паміж Оршай і Віцебскам.

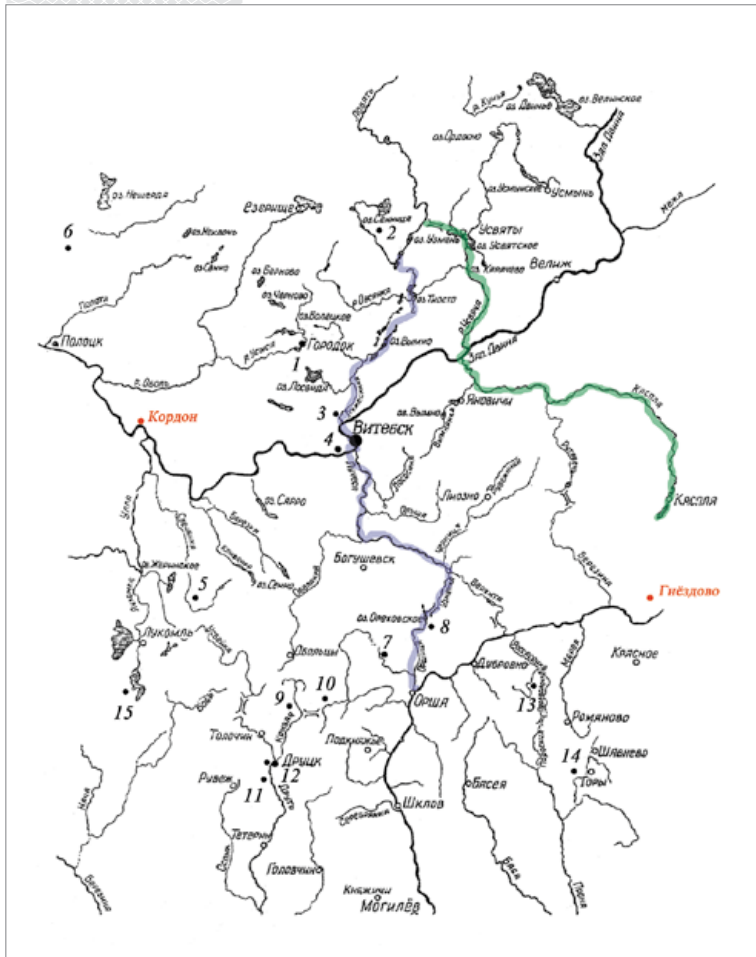
– Што тычыцца шляху «з варагаў у грэкі», дык, адпаведна летапісу, ён праходзіў «ад верху Дняпра да Ловаці», – тлумачыць Вольга Мікалаеўна. – У савецкі

▲ Нумізматычны матэрыял VIII–X стагоддзяў з раскопак археалагічнага комплексу Кардон:
1 – Афганістан;
2, 3 – Візантыя;
4–7 – Арабскі халіфат;
8 – Волжская Булгарыя

▲ Рымскія манеты з раскопак археалагічнага комплексу Кардон

▲ Зона фарміравання шляху «з варагаў у грэкі» у IX–XI стагоддзях у Віцебскім Падзвінні і Смаленскім Падняпроўі

перыяд яго асноўны напрамак археалагі выводзілі праз Гнёздава (ранні Смаленск), якое датуецца X стагоддзем. А на самай справе, як ужо мы цяпер можам сцвярджаць на падставе знойдзеных артэфектаў, гэты шлях праходзіў па Дняпры, потым па рацэ Аршыцы (Ршы) і волакам у раку Лучосу да Віцебска. Адтуль па рацэ Лужаснянцы і волакам да вярхоўяў ракі Ловаці, якая вяла ў Ноўгарад. Даследаванні апошніх гадоў па рассяленні славян на тэрыторыі Беларусі ў дадзяржаўны перыяд дазволілі нам высветліць, што міжрэчча Дзвіны і Дняпра ўсё было ахоплена інтэнсіўнымі культурна-эканамічнымі сувязямі Поўдня з Поўначчу. Тэрыторыя цэнтральнай і паўночнай Беларусі – зона канцэнтравання гандлёвых шляхоў ад Візантыі да Скандынавіі і ад германскіх зямель да Волгі напярэдадні і ў час фарміравання

раннедзяржаўных утварэнняў Усходняй Еўропы. Мы і зараз у цэнтры Еўропы, праз Беларусь таксама праходзіць мноства гандлёвых шляхоў.

Унікальныя пасады і загадкавыя храмы

Трэба адзначыць, што і ў час існавання Вялікага Княства Літоўскага Полацк быў горадам з асаблівымі прывілеямі. Аб гэтым таксама сведчаць артэфекты.

Паводле слоў Д. Дука, у часы ВКЛ Полацк быў адным з самых багатых і развітых гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Данія археалогіі сведчаць аб тым, што традыцыі талерантнасці, канфесійнай і этнічнай цярымасці былі ўласцівы палачанам на працягу ўсяго перыяду існавання Полацка ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. У прыватнасці, па ўзорах полацкага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, у тым ліку пячонкай кафлі (адной з самых распаўсюджаных яго катэгорый), можна засведчыць наяўнасць разнастайных сюжэтаў як з мясцовай міфалогіі, так і прасачыць іх сімбіёз з агульнаеўрапейскімі. Напрыклад, адзін з сюжэтаў полацкай кафлі XVI стагоддзя адлюстраванні вобраз марской дзевы (заходнееўрапейская трактоўка), якая трымае сноп жыта (русалка крывіцкага фальклору). Нядаўна ў Глыбокім была выяўлена кафля канца XVI – пачатку XVII стагоддзя, на якой адлюстравана сцена грэхападзення (спакушэння д'яблам жанчыны). Гэты сюжэт цалкам пераклікаецца з сюжэтам гравюры вядомага нідэрландскага мастака Пітэра Брэйгеля Старэйшага «Сладастраснасць» (1556–1557). Аднак д'ябал, адлюстраваны на глыбоцкай кафлі, характэрны і для ўспрыняцця гэтага вобраза ў мясцовай праваслаўнай традыцыі. І такіх прыкладаў нямала!

Археалагамі знойдзены шматлікія артэфекты, якія пацвярджаюць даныя пісьмовых крыніц аб імпарце рэчаў у Полацк з далёкіх рэгіёнаў Еўропы і нават Азіі ў эпоху ВКЛ. Палачане мелі добры густ і карысталіся цэнтральнаеўрапейскімі

набыткамі. Напрыклад, печы са сценавой кафлі ў Полацку актыўна ўзводзілі ўжо ў XVI стагоддзі, тады як у Рускай дзяржаве гэтая традыцыя замацавалася на два стагоддзі пазней.

Адзначым, што Дзянісам Уладзіміравічам былі адкрыты і занесены ў спіс гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь унікальныя ў еўрапейскім маштабе помнікі археалогіі Полацка – старажытныя гарадскія пасады.

– Сапраўды так, намі былі знойдзены некранутыя сучаснай гаспадарчай дзейнасцю тэрыторыі полацкіх пасадаў, у прыватнасці ў Запалоцці, на плошчы больш за 30 гектараў, – расказаў Д. Дук. Гэты слой датуецца XI–XII стагоддзямі. Такога не захавалася нідзе на тэрыторыі Усходняй Еўропы! Уявіце сабе: гарады ўвесь час перабудоўваліся, і матэрыяльныя сведчанні старажытнасці, як правіла, знікалі. Мы ж маем магчымасць даследаваць найстаражытнейшы час існавання Полацка як горада ў сацыяльна-эканамічным аспекце.

На жаль, хуткія тэмпы будаўніцтва сучаснага Полацка часта прыводзяць да пагрозы знішчэння асобных частак старажытных тэрыторый. Нягледзячы на тое, што сёння Запалоцкаму пасадку нададзены статус гісторыка-культурнай каштоўнасці, існуюць шматлікія факты парушэння ахоўнага заканадаўства. І не заўсёды мясцовая выканаўчая ўлада рэагуе належным чынам. Напрыклад, да цяперашняга часу ахоўныя дошкі з пазначэннем статуса помніка археалогіі ў Запалоцці не ўсталяваны.

Нельга не запытаць у археолагаў, што цяпер вядома аб храмах нашых продкаў, бо менавіта з імі звязана большая частка загадкавых легенд. Так, адпаведна адной з іх, усе храмы Сярэднявечча былі звязаны адзін з адным падземнымі хадамі і лабірынтамі. Будзем разбірацца, ці так гэта на самай справе.

– Полацк – горад з багатай гісторыяй, – адзначае Дзяніс Дук. – Полацкі «мураваны летапіс» налічвае больш за восем стагоддзяў. Так, у XI стагоддзі ў Полацку быў узведзены адзін з трох на тэрыторыі

ўсходніх славян і самы загадкавы сабор Святой Сафіі. Невядома дакладная дата будаўніцтва сабора, але даследчыкі звязваюць яго ўзвядзенне з імем полацкага князя Усяслава Брачыславіча. Далей, пры яго сынах, у першай палове XII стагоддзя ў Полацку адбываецца станаўленне і росквіт асаблівай школы дойлідства. Такім чынам, ён уваходзіць у нешматлікі пералік гарадоў з уласнымі архітэктурнымі здабыткамі. Дагэтуль вядзецца палеміка аб крыніцах творчага натхнення полацкіх дойлідаў, паколькі, як і ў выпадку з Сафійскім саборам, застаецца невядомым паходжанне навацый у арганізацыі прасторы полацкіх храмаў, шэрагу архітэктурных рашэнняў і аздоб.

На думку Д. Дука, сёння можна гаварыць упэўнена, што неардынарная асоба Еўфрасінні Полацкай значна паўплывала на росквіт полацкіх храмаў. Еўфрасіння падтрымлівала творчасць дойліда Іаана, які ўзвёў Спаса-Праабражэнскую царкву – вяршыню Полацкай школы дойлідства. Археологі ведаюць аб існаванні ў Полацку больш за 10 мураваных храмаў XI–XII стагоддзяў, але даследаваны яны часткова.

– Толькі ў 2015 годзе, у час археалагічных раскопак, праведзеных Полацкім дзяржаўным універсітэтам і Дзяржаўным Эрмітажам, былі атрыманы сенсачыйныя звесткі аб першапачатковым знешнім выглядзе Спаса-Праабражэнскай царквы, які вельмі адрозніваўся ад уяўленняў гісторыкаў архітэктуры і мастацтва! – адзначыў Дзяніс Уладзіміравіч. – Яна, як многія полацкія храмы XII стагоддзя, мела бакавыя галерэі, падмуркі якіх сёння схаваны пад зямлёй. У храма быў вялікі прытвор і сам ён быў большы. Раней на месцы Спаса-Праабражэнскай царквы размяшчаўся іншы храм, верагодна, драўляны, але падлога гэтага храма была выкладзена керамічнымі пліткамі. І гэта мог быць храм-пахавальня XI стагоддзя полацкіх епіскапаў: як іх звалі, колькі іх было, мы нічога не ведаем!

А вось іншы прыклад. Мы часта кажам – XVIII стагоддзе было часам

▲ Падвеска з княжацкім знакам Уладзіміра Святаславіча XI стагоддзя: пярэдні бок, адваротны бок (бронза, залачэнне): Полацк, раскопкі 2012 года. Запалоцкі пасад

выпрабаванняў: перастала існаваць Рэч Паспалітая, палітычны крызіс унутры гэтай краіны, у якую ўваходзіла і Вялікае Княства Літоўскае – агульны дом беларусаў і многіх іншых нацыянальнасцей, падтачыў асновы дзяржаўнага ладу. З аднаго боку – бясконцыя міжусобныя войны магнатаў ВКЛ, набегі іншаземных захопнікаў, уключэнне зямель Рэчы Паспалітай у склад Расійскай імперыі, з другога – небывалы росквіт культуры на беларускіх землях. Толькі ў Полацку, які на той час перадаў Віцебску статус вядучага эканамічнага і палітычнага цэнтра падзвінскіх беларускіх зямель ВКЛ, у другой палове XVIII стагоддзя былі ўзведзены мураваныя ансамблі бернардзінскага, французскага, дамініканскага кляштару, актыўна будаваўся грандыёзны комплекс езуіцкага калегіума з новай гарадской дамінантай – саборам Святога Стэфана. Пабудаваны праваслаўны Богаяўленскі сабор, цалкам перабудоўваецца Сафійскі сабор, які ўжо належаў базыльянам. Па маштабах мураванага дойлідства Полацк займае адно з вядучых месцаў у краіне! Толькі на названых аб'ектах павінны былі працаваць тысячы рамеснікаў! Менавіта гэты час стаў рэнесансам мураванага дойлідства старажытнага горада. З пазначанымі архітэктурнымі помнікамі звязана легенда аб полацкіх лабірынтах.

Сапраўды, шматлікія звесткі пацвярджаюць той факт, што маштабны комплекс езуіцкага калегіума меў уласную сістэму цагляных дрэнажоў і падземных хадоў, якія ахоплівалі значную тэрыторыю і выконвалі розныя функцыі. Частка керамічных дрэнажоў захавалася і была даследавана археалагічна. Яны ўяўляюць сабой тунэлі вышыняй да 1 метра, сценкі якіх зроблены з цэгля. Разгалінавая сетка гэтых тунэляў навокал калегіума проста ўражвае! Гаворка ідзе пра сотні метраў, а магчыма нават некалькі кіламетраў. Чаго варты толькі калодзеж, выкапаны ў цэнтральнай частцы комплексу калегіума, які зараз належыць Полацкаму дзяржаўнаму ўніверсітэту. Глыбіня калодзежа больш за 26 метраў! Ён меў уласную сістэму вадзяных помпаў

і вадасцёкаў, вада па якім трапляла ў карпусы. І гэта ў XVIII стагоддзі! Цяпер калодзеж адноўлены і даступны для агляду ўсімі жадаючымі. Ёсць рэальныя сведчанні, што, акрамя дрэнажоў, існавалі і падземныя хады, якія злучалі асобныя карпусы і сабор Святога Стэфана. Даследаванню гэтага цікавага архітэктурнага феномена сёння перашкаджае няпоўная захаванасць комплексу: у 1964 годзе частка карпусоў калегіума і сабора была ўзарвана.

– Калі я даследавала храмы позняга Сярэднявечча на тэрыторыі Оршы і Віцебска, – гаворыць Вольга Мікалаеўна, – мне часам паступала інфармацыя, што тут быў падземны ход, які вёў ад аднаго храма да другога ў горадзе, ці пад Дняпром або Дзвіной. Але я больш давяраю фактам. Мы не знайшлі такіх працяглых падземных хадоў, якія б сведчылі пра сувязі храмаў. Зразумела, трэба дапускаць, што ў асобных замках і крэпасцях падземныя хады былі. У некаторых інвентарах ёсць звесткі аб таемных хадах, але далей, чым ад вежы абарончай сцяны да берага ракі, яны, як правіла, не вялі. Дарэчы, існуюць пакуль непацверджаныя звесткі і аб шматкіламетровых хадах паміж Мірам і Нясвіжам. У Інстытут гісторыі аднойчы звярнуліся энтузіясты, якія, па іх словах, шукалі археалагічныя каштоўнасці ў інтарэсах дзяржавы. Яны былі гатовы прабурыць глыбокія шурфы і спецыяльнымі прыборамі знайсці падземныя лабірынты, некалькі разоў выязджалі з нашым спецыялістам на пошукі. Але іх даследаванні не далі станоўчых вынікаў.

Трэба адзначыць, што беларускія археолагі назапасілі вялікі фактычны матэрыял з жыцця старажытных гарадоў, і асабліва Полацка. Таму многія міфы і легенды яны гатовы развеяць на падставе неабвержных фактаў. Гэта аднак не пазбаўляе іх упэўненасці, што літаральна пад нагамі, у шматвяковым культурным пласце, ляжыць яшчэ безліч сенсацый. Гэтыя помнікі чакаюць свайго часу, каб распавесці пра многія старонкі нашай гісторыі.

Сняжана МІХАЙЛОЎСКАЯ ▮